

Sociologické aspekty vývoje bydlení v Praze

Poválečný rozvoj výstavby hlavního města byl značně ovlivněn prioritami výstavby národního hospodářství na socialistické bázi i naléhavostí likvidace základních územních rozdílů. Počáteční poměrně příznivý stav bytové situace v Praze se tak projevil jako jeden z faktorů přesunu těžiště investic bytového hospodářství do výstavby některých nových průmyslových měst a aglomerací a do poválečné obnovy bytového fondu ve venkovských obcích. Relativně dlouhodobá stagnace bytové výstavby v Praze v souvislosti s rychlým růstem potřeb a vývojem demokratizace v této sféře zvětšovala bytovou tíseň, která komplikovala v řadě aspektů demografický, sociální i ekonomický rozvoj města. Zřetelně se rýsoval například problém stárnutí pražského obyvatelstva, vzrůstal počet rozvodů i interupcí (odůvodňovaných stále častěji bytovou situací), vzrůstal nedostatek pracovní sil v průmyslu i ve službách. Bytový fond je však nejen jedním z podstatných faktorů růstu demografického potenciálu, ale právě ve velkoměstě je rovněž intenzivním „katalyzátorem“ urychlujícím či naopak zpomalujícím rozvinutí široké škály potřeb formujícího se socialistického způsobu života, který zde nabývá řady specifických rysů — mimo jiné i proto, že úloha bytu v uspokojování řady potřeb je zde vyšší než v menších městech a zejména ve venkovských obcích.

Potřeba bydlení je nesporně jednou z elementárních potřeb; její saturace je však oproti ostatním potřebám relativně nákladná. Přejímá-li podstatný podíl nákladů na její uspokojování společnost, vzniká — při uplatňování demokratických zásad — značný tlak na investice do bytové výstavby. Tyto investice však nestačí tempu růstu nároků kladených na bydlení, které se zvyšují spolu s ostatními položkami životní úrovně, a navíc jsou

podněcovány poměrně nízkými náklady na bydlení v naší společnosti (včetně nájemného a úhrady za topení a elektřinu tvoří u nás přibližně 5 % výdajů domácností, zatímco ve Francii 13 %, v NSR 15 %, ve Velké Británii a USA 18 %, v Maďarsku 7 % apod.).

Vzniká tak určitá disproporce mezi růstem těch složek životní úrovně, které jsou závislé převážně na individuálních příjmech, a těmi potřebami, které jsou uspokojovány z fondů společenské spotřeby. Saturace potřeby bydlení je v naší společnosti na pomezí individuální a společenské spotřeby, což do jeho vývoje přináší řadu pozitivních rysů i některé problémy. Hlavním pozitivním rysem zvyšování úlohy společnosti v uspokojování potřeb bydlení je prosazování jeho homogenizace. Objevuje se však problém, do jaké míry lze další zvyšování úrovně bydlení zajišťovat ze společenských investic, které jsou nutně limitované, a do jaké míry z individuálních prostředků, které v tomto směru zůstávají často nevyužity a realizují se v jiných oblastech spotřeby.

Na jedné straně tedy stojí ještě poměrně diferencované, převážně na příjmu závislé faktory životní úrovně, dosahující často vysokého stupně saturace, na druhé straně pak stojí značně homogenizovaná saturace potřeby bydlení, jejíž standard však nedosahuje úrovně vybavenosti a spotřeby některých vyšších příjmových kategorií. Objektivní nedostatky v bytové situaci se tak v subjektivní rovině ještě poněkud přiosťují, přičemž v Praze v důsledku většího podílu vyšších příjmových kategorií a městského standardu spotřeby a v důsledku objektivně nejtěživější bytové situace je tento problém zřejmě vyhraněnější než kdekoli jinde.

Široce koncipovaná stavební přeměna Prahy, rozvíjející se od počátku sedmdesátých let, je nutnou reakcí na tyto složité

problémy, které se nakupily v jejím poválečném vývoji. Bytový problém je přitom jeden z nejtěživějších, a jak je vidět, má řadu ekonomických i sociálních důsledků pro život velkoměsta i pro utváření způsobu života jeho obyvatel. Chceme zde upozornit alespoň na některé ze sociálních souvislostí vývoje bydlení v Praze, do nichž se promítá jak dědictví kapitalistické minulosti, tak zejména pozitivní homogenizační rysy, dané socialistickou přestavbou hlavního města.

1. Historické kořeny bytové situace v Praze

Nejen oproti společenským průměrům, ale i ve srovnání s ostatními velkými městy v Praze zcela výrazně dominuje bytový fond z let 1930—1945, který stále tvoří více než dvě pětiny bytů.¹ Tuto skutečnost nelze přehlížet, budeme-li uvažovat o některých historických zdrojích současné bytové situace v Praze, která má ve srovnání s ostatními velkými městy ČSSR řadu specifických rysů, jež pramení do značné míry právě z poměrně intenzivního přesahu starých forem bydlení a výstavby do současnosti.

Vezmeme-li v úvahu, že prudký růst bytové výstavby po I. světové válce nastal vlastně až v polovině dvacátých let a že záhy po vypuknutí II. světové války začala opět stagnovat, přičemž v jejích posledních letech byla zákazem nové výstavby prakticky zastavena, můžeme toto období specifikovat jako patnáctiletí počínající rokem 1925, se zřetelnými vrcholy v letech 1928—1932 (v průměru 12 tisíc bytů ročně) a 1937—1939 (přibližně 9 tisíc bytů ročně). Jsou to tedy vlastně hospodářsky labilní třicátá léta, která charakterem své bytové výstavby značně ovlivnila současné parametry bytového fondu v Praze, jejichž vliv se bude promítat ještě i do budoucnosti (v období 1961—1970, tj. za deset let, zaznamenal podíl bytového fondu z tohoto období relativní úbytek jen 5 %).

Toto období bytové výstavby představuje přímý historický zdroj některých současných problémů zejména ve dvou směrech: a) značně ovlivnilo nepříznivou velikostní strukturu bytového fondu, b) přispělo podstatnou měrou ke koncentraci nekvalitního bydlení do určitých městských oblastí.

Podíl bytů o jedné až dvou místnostech činil v Praze těsně po válce 72 % bytového fondu: k roku 1970 se sice již snížil na 51 %, avšak ve srovnání s ostatními městy i s celostátním průměrem (Bratislava 29 %, ČSSR 30 %) je tato převaha nejmenších bytů téměř ojedinělá a pro Prahu představuje jeden z nejtěživějších problémů. Kořeny tohoto problému spočívají především ve značně nepříznivé struktuře bytové výstavby třicátých let (která navíc zřetelně petrifikovala třídní rozdíly v bydlení v kapitalistickém Československu), jejíž výrazný přesah do současnosti byl způsobem *relativně dlouhodobou stagnací bytové výstavby v poválečných letech*.²

Statistiky intercensálního období let 1921—1930 zachycují jednu z nejdynamičtějších etap předválečného rozvoje Prahy, na jejímž počátku bylo posílení politického, hospodářského i kulturního významu Prahy, která se po roce 1918 rychle rozvíjí jako hlavní město nového státu. Postupně začíná působit i všeobecné oživení průmyslové výroby až k vrcholné fázi konjunkturny na přelomu dvacátých a třicátých let. Propojení těchto procesů znamená pro Prahu mimo jiné i značný příliv obyvatelstva (v tomto desetiletí Praha „pohltila“ téměř 200 tisíc imigrantů, tzn. — na srovnatelném území — více než ve dvojnásobném období let 1900—1921). Tato skutečnost se samozřejmě odrazila i ve vývoji bytové výstavby, která zejména od poloviny dvacátých let prudce stoupá, nabývající ve srovnání s rokem 1920 až čtyřnásobných ročních přírůstků nových bytů. *Tento kvantitativní růst bytového fondu však byl charakterizo-*

¹ Odvoláváme se zde na údaje o velikostní struktuře bytového fondu ve velkých městech ČSSR, uvedené v tomto čísle ve zprávě M. Ilnera.

² Na rozdíl od jiných evropských velkoměst (např. Berlín, Varšava, Drážďany aj.) je starší věková struktura bytového fondu v Praze značně ovlivněna i relativně malými válečnými ztrátami. Města, kte-

rá musela být bezprostředně po válce fakticky znovu vystavěna, ztratila na jedné straně do značné míry své „historicko-kulturní klima“, avšak na druhé straně mají dnes z hlediska kvality a věkového složení bytového fondu mnohem méně problémů než Praha, stojící před obdobím náročných a rozsáhlých asanací starých obytných čtvrtí.

ván značně nepříznivou velikostní strukturou.

V této souvislosti je třeba si uvědomit, že Praha pohlcovala sociálně značně heterogenní obyvatelstvo od relativně vysokého počtu nemanuálních pracovníků z řad maloburžoazie, přes zaměstnance a úředníky až k velkému množství pracujících z řad proletariátu. V tomto období se tedy bytová výstavba koncentruje do tradičních čtvrtí pražského úřednictva a maloburžoazie (Dejvice, Bubeneč, Vršovice), a současně do tradičních i rodících se dělnických čtvrtí na periférii města, pro něž toto období znamená do značné míry vyhrocení sociální defavorizace právě v podmínkách bydlení. Přispívalo k tomu i neustálé zvyšování nájemného a růst jeho rozdílů podle velikosti bytu, které od počátku vedly ke zmenšování nově stavěných bytů a v období nadcházející hospodářské krize na počátku třicátých let (kdy nájemné stoupl až o 60 %) dokonce k rozdělování větších bytů. Jestliže již na počátku tohoto období tvořily byty o jedné až dvou místnostech okolo 60 % bytové výstavby, potom na počátku třicátých let, tedy v době její největší expanze, podíl těchto nejmenších bytů v nové výstavbě stoupl až na 80 % a v dělnických čtvrtích až na 90 % (Žižkov, Hrdlořezy, Malešice, Nusle, Jinonice atd.). Příznačné je, že i čtvrti pražské maloburžoazie byly v této době zahlceny málopokojovou výstavbou (podíl bytů o jedné až dvou místnostech

se v nové výstavbě pohyboval okolo 60 %).

Vezmeme-li v úvahu intenzitu bytové výstavby, která ani v době nejhlubší krize neklesla pod pět tisíc bytů ročně, uvědomíme si, jakou měrou ovlivnila strukturu bytového fondu v Praze nejen co do globálních ukazatelů velikosti bytů, ale i z hlediska jeho ekologického rozložení. (Zde stačí poukázat například na to, že ty katastry, ve kterých připadalo v roce 1970 nejméně místností na byt, se kryjí a katastry s nejintenzivnější bytovou výstavbou v letech 1930—1933, přičemž ke změně došlo jen tam, kde byla v poválečných letech a v současnosti koncentrována sídlištní výstavba — například Prosek a Strážkov). Výmluvné svědectví o tomto negativním dědictví z období, které se v kvantitativních ukazatelích na první pohled jeví jako období dosud nedostižené intenzity bytové výstavby, poskytuje tabulka 1, v níž je zcela zřejmý pokles kvalitativních ukazatelů bydlení v bytových domech postavených v letech 1920—1945, pokles, jehož infiltrace do současné úrovně bydlení je tedy ještě poměrně značná.

Negativní aspekty bytové výstavby třicátých let se ovšem koncentrovaly právě do nájemních domů. U rodinných domků (dnes jich z tohoto období pochází téměř 70 %) byla situace příznivější, přičemž i zde existovaly rozdíly mezi byty určenými pro majitele a byty určenými k pronájmu či pro služebnictvo. Uvažujeme-li tedy o pozitivních momentech bytové vý-

Tabulka 1: Úrovňové ukazatele bytů v bytových domech podle období výstavby v roce 1970

Ukazatel	Období výstavby						Celkem
	před 1870	1870 až 1899	1900 až 1919	1920 až 1945	1946 až 1960	1961 až 1970	
Obytná plocha na obyvatele (m ²)	13,36	12,72	12,61	11,62	10,67	11,86	11,83
Celková plocha na byt (m ²)	49,18	49,86	57,00	52,70	57,79	54,17	53,45
Obytná plocha na byt (m ²)	33,11	33,70	36,00	30,46	35,57	35,75	32,97
Obytných místností na byt	1,53	1,58	1,64	1,43	2,06	2,38	1,63
Kategorie bytu (v %)							
I.	3,5	1,8	2,3	22,5	90,0	98,9	34,2
II.	24,6	29,6	52,5	64,8	9,3	1,1	40,3
III.	16,7	19,2	23,3	8,6	0,3	0,0	10,8
IV.	55,2	49,4	21,9	4,1	0,4	0,0	14,7
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: Sčítání 1970.

stavby třicátých let, dospějeme k závěru, že přinesla Praze řadu dodnes atraktivních parametrů bydlení — zejména v rodinných domech se zahradou, situovaných mimo hlavní komunikační tepny, což dnes představuje jednu z nejlépe oceňovaných hodnot této formy bydlení.

Nepříznivá věková struktura bytového fondu v Praze, zvýrazňující právě negativní prvky bytové výstavby z třicátých let, byla ovlivněna rovněž dlouhodobou stagnací nové výstavby v poválečných letech. Poměrně příznivá poválečná situace Prahy vůči ostatním městům a venkovským oblastem (zejména těm, které byly nejlépe postiženy válečnými ztrátami) byla jednou z příčin poklesu nové výstavby v Praze v období 1950—1960, kdy bylo nezbytné zachovat prioritu rozsáhlých investic do průmyslu a zemědělství a výstavby bytů v oblastech s nejtěžší bytovou nouzí a nejnižší úrovní bydlení (téměř polovina všech bytů z tohoto období byla postavena ve venkovských obcích a okolo 45 % celkové roční výstavby bylo soustředěno do slovenských krajů). Demokratický princip saturace bytových potřeb, který se stal základem nové bytové politiky, byl tedy v Praze v tomto období rozhodující měrou realizován v podmínkách existujícího bytového fondu.

Druhé období poválečné výstavby Prahy bylo předznamenáno úsilím o vyřešení značné bytové nouze, způsobené jak předchozí stagnací výstavby, tak vysokou fertilitou a imigrací v padesátých letech. Ve stranických dokumentech (Usnesení ÚV KSČ k řešení bytového problému z března 1959 a Usnesení MV KSČ v Praze z prosince 1958) byl položen důraz především na intenzifikaci bytové výstavby a řešení prohlubující se bytové nouze hlavního města. Na základě tohoto impulsu dochází v první polovině šedesátých let nejen k celkovému oživení bytové výstavby v celostátním měřítku, ale i k změně její orientace na Prahu a ostatní velká města (již v roce 1960 bylo 73 % celkové bytové výstavby realizováno ve městech,

v roce 1965 dokonce 80 %). Dynamika bytové výstavby se zejména v Praze a ostatních velkých městech zvýšila i v důsledku založení bytových družstev. Snaha o postupné odstraňování dědictví předválečné bytové výstavby v Praze, která citelně snížila průměrnou velikost bytu a počet pokojů, se projevila v koncentraci nové výstavby zejména do dvou a třípokojových bytů (v letech 1961—1970 téměř 76 % ze všech postavených bytů).⁴

Z řady důvodů však ani v tomto období nebyla bytová nouze Prahy vyřešena. Jednak proto, že intenzita bytové výstavby se v druhé polovině šedesátých let opět snížila, jednak i proto, že nedošlo k stagnaci růstu pražské populace, jak předpokládal první směrný územní plán. Podstatnou měrou se projevilo i zanedbání starého bytového fondu a byly prováděny nutné destrukce bytů v souvislosti s aktuální přestavbou komunikací města. Značně se tak zvýšil podíl nově postavených bytů, určených jako náhrada za nutný odpad bytového fondu.⁴

Zřetelný obrat v intenzitě bytové výstavby přináší až počátek sedmdesátých let — nejen na celostátní úrovni, ale zejména v Praze. Intenzita bytové výstavby hlavního města se definitivně dostává na celostátní úroveň (měřeno počtem nově postavených bytů na tisíc obyvatel). Byly tak vytvořeny předpoklady pro vyrovnávání přibližně desetiletého zpoždění Prahy za ostatními velkými městy ve vývoji velikostní skladby bytového fondu a pro řešení kvantitativních a kvalitativních nedostatků bydlení Pražanů.

2. Bytová situace a vývoj sociálně třídní diferenciace bydlení

Jedním z podstatných kritérií hodnocení dynamiky bytové situace je kromě určitých ukazatelů standardu bydlení i dosažený stupeň jeho sociálně třídní homogenizace. Velkoměsto představuje v tomto směru specifický prostor, ve kterém se obraz třídní struktury kapitalistické společnosti

³ Situace Prahy byla na počátku šedesátých let stále ještě kritická. Byty o jedné až dvou místnostech tvořily v roce 1961 ještě 62 % bytů, v Bratislavě jen 40 %, v celostátním průměru 45 %.

⁴ Zatímco v letech 1955—1960 připadlo na náhradu

zrušených bytů pouze 22 % z dokončených bytů, pak v období 1960—1970, pro něž byl plánován podíl 20 % nové výstavby na pokrytí přirozené reprodukce bytového fondu, dosáhla náhrada za odpad 44 % z postavených bytů.

Tabulka 2: Ukazatele bydlení podle sociálních skupin v Praze v roce 1930 (v %)

Ukazatel	Dělníci	Zřizenci	Úředníci	Samostatní	Celkem
1. Byty s počtem obytných místností:					
1	54,4	31,5	9,8	19,6	27,3
2	41,1	53,1	32,4	36,5	39,4
3	3,7	10,7	25,6	18,6	15,4
4 a více	0,7	4,7	32,2	25,3	17,9
2. Podíl přelidněných bytů ¹	48,3	33,4	6,3	18,7	24,9
3 Podíl bytů s koupelnou.	9,7	22,9	63,0	32,2	32,1

¹ Podíl bytů s více než dvěma osobami na obytnou místnost.

Pramen: *Sčítání 1930.*

zaostřoval a nabýval v pravém slova smyslu materiální podoby a prostorových souvislostí v rovině sociálně ekologické segregace bytových podmínek.

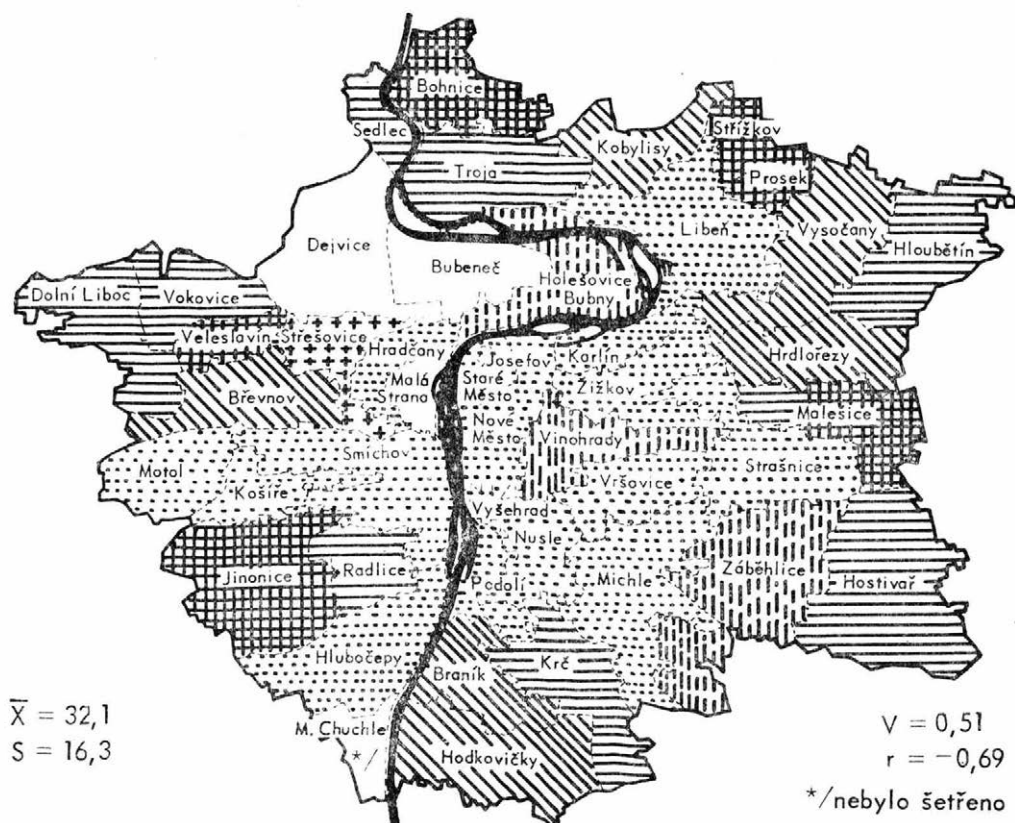
Bytová nouze Prahy, která po první světové válce přes intenzivní bytovou výstavbu ve dvacátých letech a na počátku let třicátých stále rostla, nabývala současně stále vyhrcořenějších třídních rysů a v době hospodářské krize dostoupila do svého typického stadia: na jedné straně se zvyšoval počet neobydlených bytů (zejména v nejvyšších velikostních kategoriích), a na druhé straně vznikala a zalidňovala se nouzová obydlí, mezi nimiž podmínky bydlení v dělnických koloniích nebyly ještě na nejnižším stupni.

Jednou z hlavních příčin zostřování sociální diferenciace bydlení v kapitalistickém Československu bylo neustálé zvyšování nájemného, které nebylo zastaveno ani zákonem o ochraně nájemníků z roku 1928. Jeho účinnost byla snižována značným prostorem pro únik ze zákonem stanoveného bytového fondu, na němž měl být uplatňován. Jestliže v roce 1920 byla v Praze průměrná hodnota ročního nájemného u bytů pronajatých jen k bydlení 639 korun (u bytů pronajatých také k provozování živnosti 726 korun), potom v roce 1930 vystoupila na 2789 korun (u bytů chráněných zákonem na 1655 korun). Příznacné pro zhoršování postavení pražských dělníků bylo nejvyšší procento nechráněných bytů v kategorii nejmenších

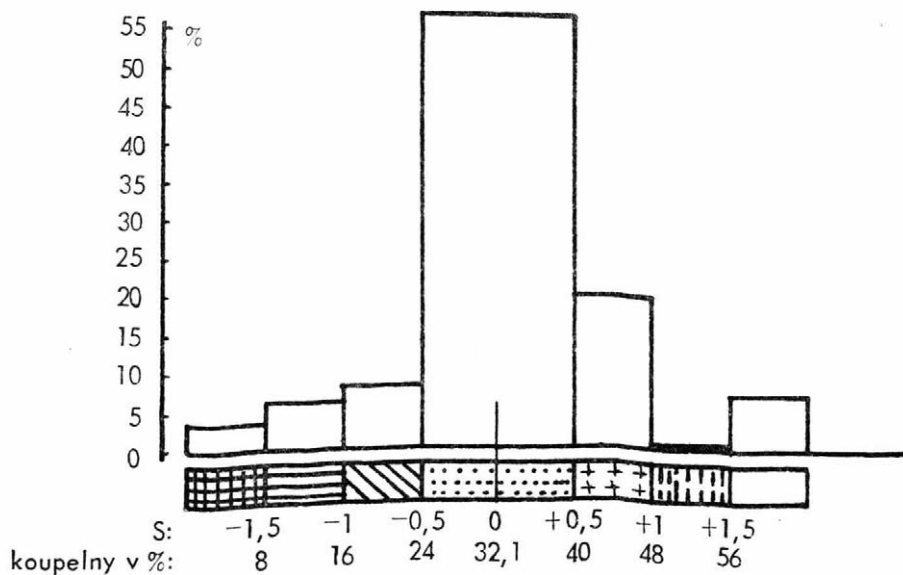
bytů a vysoce progresivní závislost výše nájemného na velikosti bytu. Do vysoké diferenciace nájemného podle velikosti bytu se samozřejmě promítala i kvalita bytu z hlediska jeho vybavení, protože byty nejmenší — obývané zpravidla dělnickými domácnostmi — byly rovněž nedostatečně vybaveny koupelnami, vlastními záchody, vodovodem apod.

Diferenciaci nájemného a jeho růstu ovšem zcela odpovídal i stav třídní diferenciace velikosti bytu, odrážející se nakonec i v ukazatelích přelidnění (tabulka 2). Absolutní většinu dělnických bytů tvořily byty o jedné až dvou místnostech (96 %), a bylo-li v Praze k roku 1930 již 25 % oficiálně přiznaných přelidněných bytů (v ostatních městských aglomeracích 23 procent), v nichž žila třetina všech Pražanů, potom podíl přelidněných dělnických bytů i obyvatel v nich žijících byl téměř dvojnásobný. Značně sociálně diferencovaná byla i intenzita přelidnění. Ve více než čtvrtině dělnických přelidněných bytů byla intenzita přelidnění více než tři osoby na jednu místnost; ve stejné kategorii přelidnění bylo například jen 1 % přelidněných bytů úředníků. Stejně sociální bariéry existovaly i v kvalitě bytového fondu, přestože Praha byla v tomto období v ukazatelích vybavenosti bytů základním příslušenstvím vysoko nad celostátními průměry. Podle sčítání v roce 1930 mělo v Praze vlastní koupelnu jen 10 % bytů dělníků, přičemž například by-

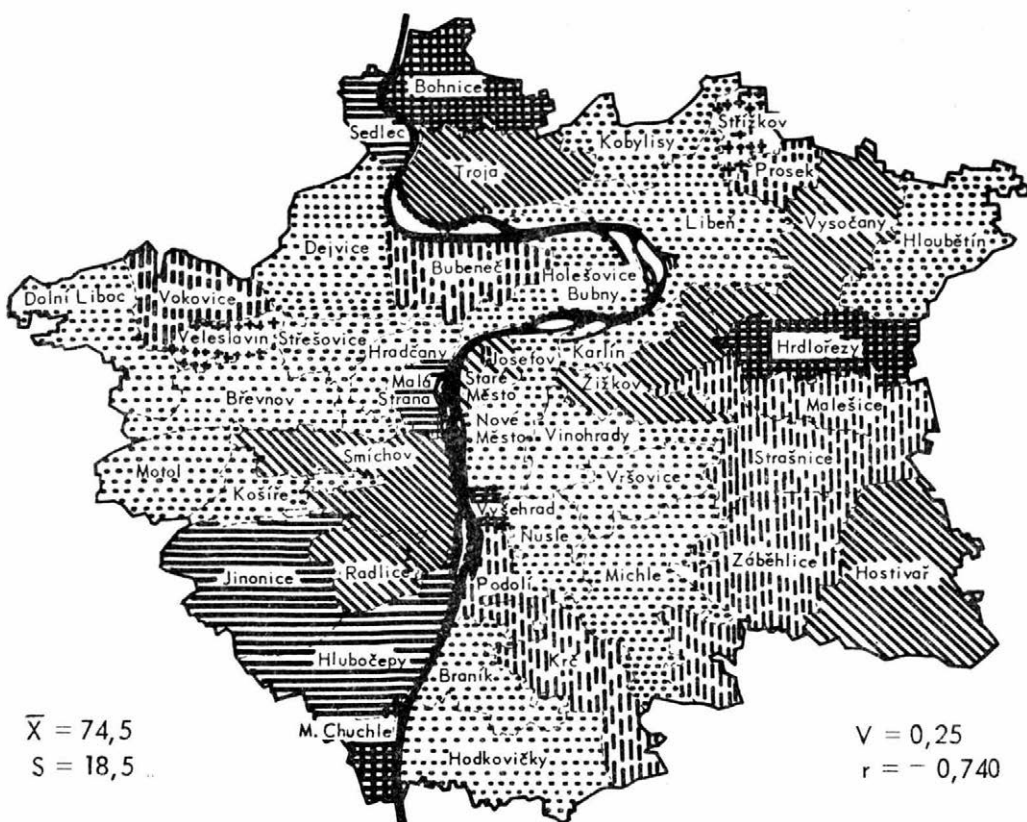
Kartogram 1: Podíl bytů vybavených koupelnami v roce 1930

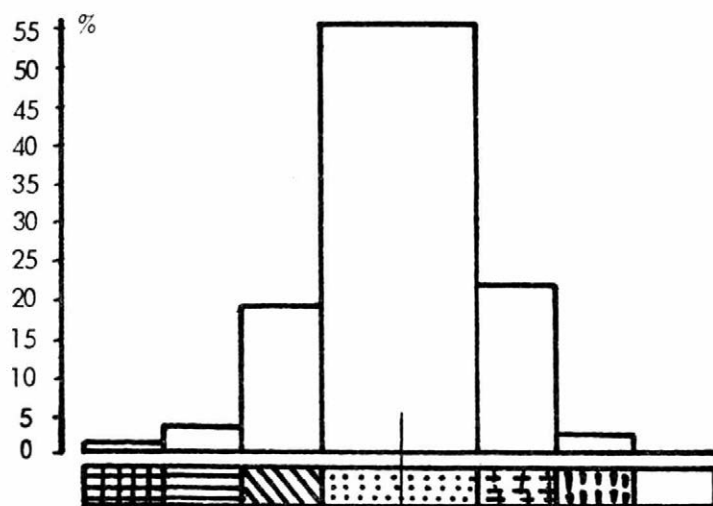
Graf : Podíl obyvatelstva v katastrech charakterizovaných danou úrovní vybavenosti bytů koupelnami

Kartogram 2: Podíl bytů vybavených koupelnami v roce 1970

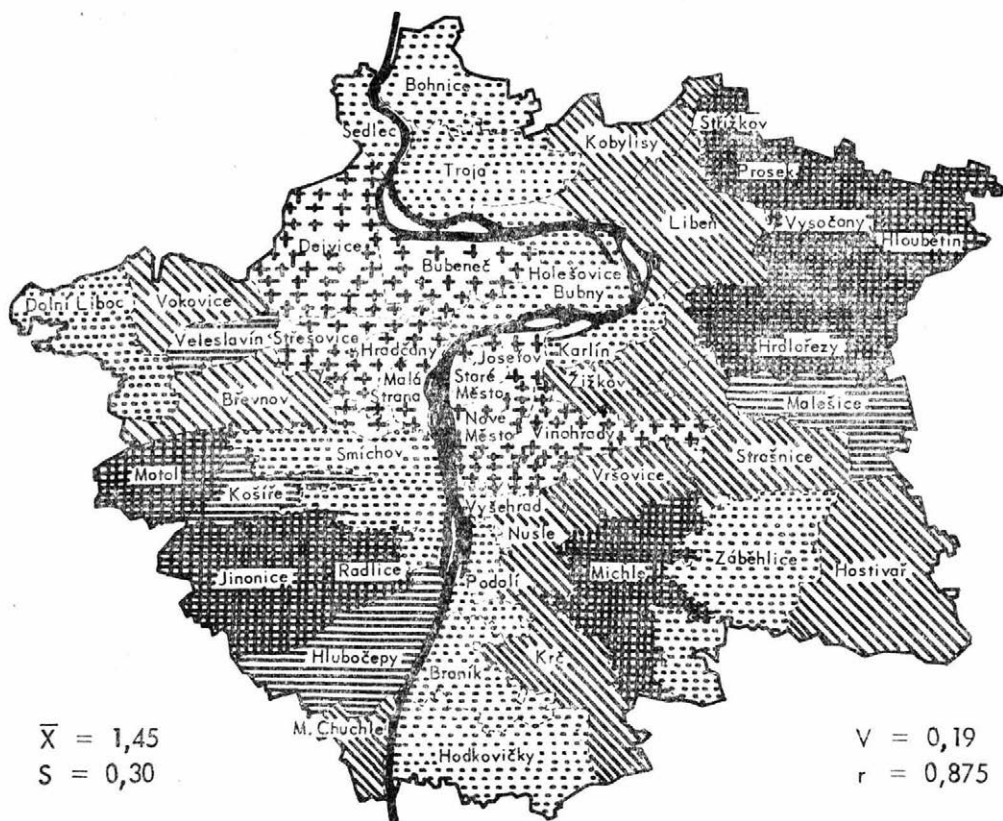
Graf : Podíl obyvatelstva v katastrech charakterizovaných danou úrovní vybavenosti bytů koupelnami

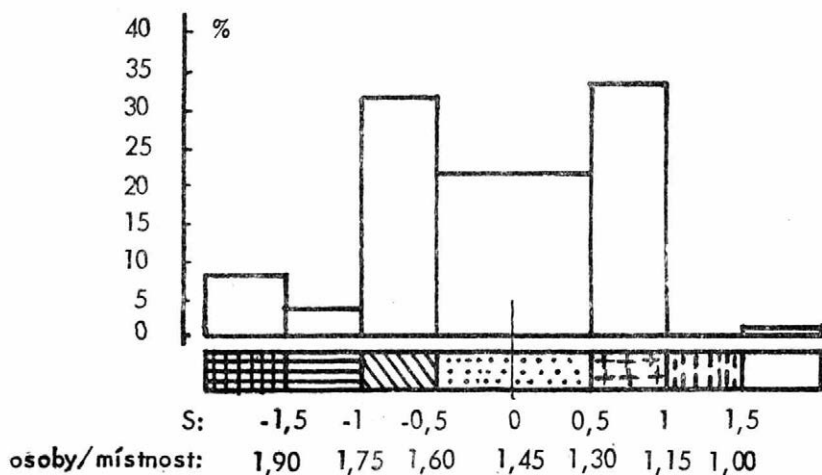
S: -1,5 -1 -0,5 0 +0,5 +1 +1,5

koupelny v %: 46,8 56,0 65,3 74,5 83,7 93

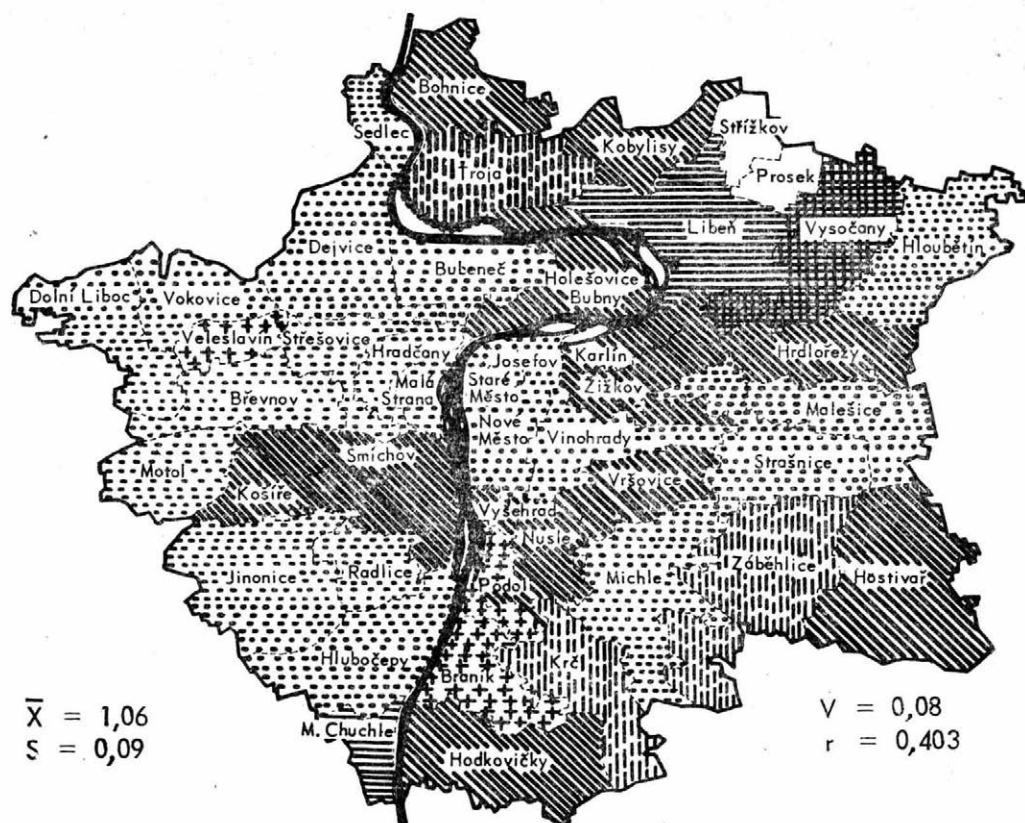
Kartogram 3: Průměrný počet osob na obytnou místnost v roce 1930

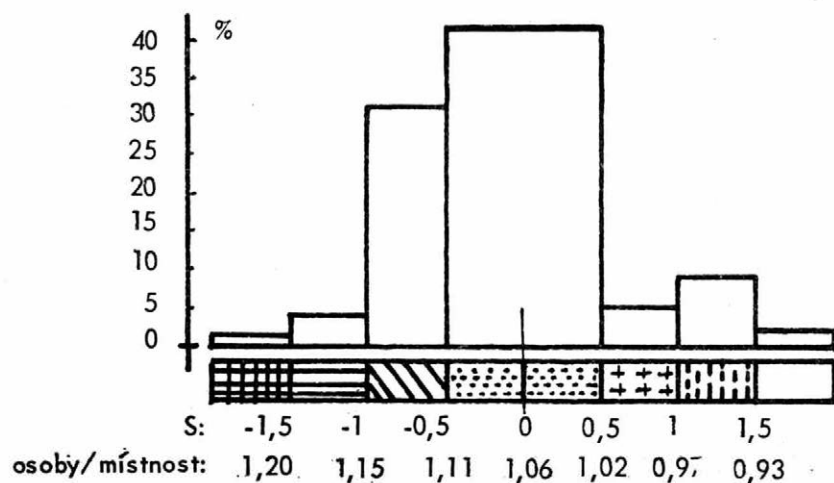
Graf: Podíl obyvatelstva v katastrech charakterizovaných danou úrovní průměrného počtu osob na obytnou místnost

Kartogram 4: Průměrný počet osob na obytnou místnost v roce 1970

Graf: Podíl obyvatelstva v katastrech charakterizovaných danou úrovní průměrného počtu osob na obytnou místnost

ty úředníků byly koupelnou vybaveny z 63 %.⁵

Součástí historického dědictví, se kterým Praha vstupovala do období svého poválečného vývoje, byla i sociální segregace bydlení, která je zákonitým produktem kapitalistického modelu růstu velkoměst a zejména průmyslových center. Vyhraněný třídní charakter bytové nouze v Praze, postupně se promítající i do typicky velkoměstské zónace kvality bydlení, byl jednou z příčin toho, že Praha byla na nejlepší cestě k takovému typu průmyslového velkoměsta, v němž se stárnutím a morálním i fyzickým opotřebováním bytového fondu dochází k „přelévání“ chudoby a sociálních problémů do čtvrtí zraňujících k asanaci, zpravidla v centru města.⁶

Jako svědectví přesahu třídní diferenciace bydlení do oblasti městské ekologie v předválečné Praze i jako dokumentaci poměrně pozitivního poválečného vývoje, jenž vedl nakonec k příznivému rozložení kvality bydlení, uvádíme sérii kartogramů zachycujících pražská katastrální území podle podílu bytů vybavených koupelnou (kartogram 1 a 2) a podle průměrného počtu osob na obytnou místnost (kartogram 3 a 4).⁷

Nekvalitní bydlení, charakterizované zde velmi nízkou vybaveností koupelnami, tvořilo v předválečné Praze zcela zřetelný prstenec dělnických i ještě zčásti zemědělských předměstí a okrajových čtvrtí. Největší koncentrace však dosahovalo v dělnických perifériích na severovýchodním a jihozápadním okraji města (Strážkov, Prosek, Hloubětín, Malešice, Jinonice), kde vybavenost bytů koupelnami nepřesahovala 8 % a podíl dělnického oby-

vatelstva neklesal pod 65 % (tj. byl vysoko nad průměrem, který v Praze činil 32 %). Ovšem ani ve čtvrtích pražské buržoazie a úřednictva, kde se právě v tomto období rozrůstal nový bytový fond (Dejvice, Bubeneč, Střešovice, Vinohrady, Záběhlice), nedosahovala vybavenost koupelnou více než 65 %.

Budeme-li srovnávat tento obraz s rokem 1970 (kartogram 2), je třeba si povšimnout dvou základních skutečností: došlo k výraznému zkrácení diferenciačního rozpětí ve vybavení koupelnou (při posunu průměru z 32 % na 74 % se prakticky nezměnila směrodatná odchylka, což znamená, že variační koeficient klesl na polovinu) a bylo dosaženo relativně vysokého stupně sociální homogenizace katastrů (variační koeficient podílu dělníků v jednotlivých katastrech klesl rovněž na polovinu).

Zůstala-li Praha dosud ještě poměrně diferencovaným prostorem z hlediska vybavení bytů koupelnami, svědčícím v hrubých rysech o kvalitě bytů, vyjadřuje tato diferenciace v převážné míře proces postupné rekonstrukce města soudobou sídlištní či jinak široce koncipovanou bytovou výstavbou a jen zprostředkovaně tak vypovídá i o některých přetrvávajících momentech sociálně třídní diferenciace bydlení, zakotvených ve starém bytovém fondu. Účinky převážně mimosociálních mechanismů jejich reprodukce budou tedy záviset zejména na proporcích v územním plánování nové výstavby a asanací v centru města a jeho nejbližším okolí. Ze srovnání obou kartogramů totiž vysvítá, že dřívější „kvalitní“ čtvrti se vlivem nové výstavby na okrajových sídlišťích Prahy stávají průměrem, přičemž bývalý průměr v centru města a v jeho okolí

⁵ Zde je třeba upozornit na skutečnost, že kategorizace sociálních skupin je do značné míry problematická, a to zejména v kategoriích tzv. samostatných, která zahrnuje širokou škálu maloburžoazie (včetně drobných řemeslníků) až po velkoburžoazii (včetně průmyslníků, finančních kapitalistů apod.). Proto se například i v ukazatelích bydlení jeví tato skupina jako značně heterogenní, s vysokými podíly jak pozitivních, tak negativních hodnot.

⁶ Rozbor tohoto procesu a analýzu jeho sociálních, hygienických a demografických důsledků provedl J. Musil [Musil 1959] na bázi teorie koncentrických zón města. Poukazuje i na to, že již v padesátých letech bylo v tomto směru dosaženo základních pozitivních změn. Autorova hypotéza o zastavení negativní zónace města (která dnes devastuje městská centra většiny západních metropolí, zejména ve Spojených státech) v důsledku sociální homogenizace bydlení a likvidace nejhor-

ších bytových podmínek se ve světle dat z posledního sčítání potvrdila.

⁷ Kartogramy znázorňují diferenciační rozpětí od průměrné hodnoty (x) v mírách směrodatné odchylky (S). Škála však současně může sloužit i k určení přibližné hodnoty ukazatele pro daný katastr. Můžeme tak porovnávat nejen celkový „diferenciační obraz“ pražského území vždy k příslušnému roku, ale i vývoj reálných hodnot daného ukazatele. Mapy jsou doplněny grafy, zachycujícími podíly obyvatelstva žijícího v katastrálních územích charakterizovaných příslušnou mírou jejich vzdálenosti od průměru daného ukazatele. Jejich informační hodnota spočívá zejména v tom, že odhalují míru soustředění diferenciace okolo průměru a váhu odchylek. U kartogramů jsou ještě uvedeny hodnoty variačního koeficientu (V) a korelace mezi daným ukazatelem a podílem dělnického obyvatelstva v katastrálních územích (r).

(Staré Město, Malá Strana, Žižkov, Smíchov), v němž doposud nebyly provedeny zásadnější rekonstrukce bytového fondu, klesá zákonitě pod průměr. Hluběji pod průměrem zůstávají bývalé dělnické čtvrti, které ještě nebyly zcela nahrazeny novou okrajovou výstavbou (jako tomu bylo v případě Střížkova a Proseku, které prakticky prošly cestu mezi dvěma krajními póly na škále kvality bytového fondu, ačkoli i zde zůstává za globálními statistikami skryta symbióza starého a nového bydlení, zvláště patrná například ve Veleslavíně a Vokovicích). Tyto enklávy méně kvalitního bydlení vlivem určité generační setrvačnosti zůstávají současně poněkud nad průměrem v podílu dělnického obyvatelstva. Kombinace těchto dvou rozhodujících faktorů se potom zákonitě projevuje jako přetrvávání sociálně třídních momentů diferenciací kvality bydlení v rovině městské ekologie. Jako podstatnější však vyvstává problém dopadu současné expanze sídlištní výstavby vysoce kvalitních bytů na relativní pokles úrovně bydlení ve středu města, kde se tedy naléhavost asanací či rekonstrukcí interiérů (Staré Město, Malá Strana) bude stále zvyšovat.

Zřetelnější pohyb směrem k homogenizaci podmínek bydlení na území Prahy můžeme pozorovat v ukazatelích zalidněnosti bytů. Kartogramy 3 a 4 zachycují

tento vývoj z hlediska průměrného počtu osob na obytnou místnost. V tomto směru je zcela patrné nejen značné zkrácení diferenciačního rozpětí, ale dokonce — srovnáme-li grafy příslušející ke kartogramům — došlo ke změně rozložení od „U“ křivky s relativně nízkým zastoupením průměrných hodnot v roce 1930 k distribuci blízké normálnímu rozložení, tzn. s vysokou koncentrací okolo průměru a klesající vahou extrémních odchylek v roce 1970.

Z kartogramů je zřejmé, že s klesající kvalitou bytového fondu stoupala i jeho zalidněnost. Nejvyšší hodnoty zalidněnosti se v roce 1930 soustřeďovaly do dělnických čtvrtí rozložených okolo severovýchodního průmyslového jádra Prahy, a naopak, zalidněnost klesala ve čtvrtích téměř identických s oblastmi nejchudšího bytového fondu. Srovnání kartogramů 1 a 3 v této souvislosti otevírá ještě jeden typický pohled na předválečné rysy sociálně třídní diferenciací bydlení: převážně zemědělská či ještě „sociálně neurčitá“ předměstí Prahy byla na nejnižších stupních kvality bydlení, nikoli však již z hlediska zalidnění bytů; dělnické periferie představovaly však enklávy nejen nekvalitního, ale i přelidněného bytového fondu.

Likvidace extrémů v zalidněnosti bytů byla jedním z prvních úkolů poválečné bytové politiky. Neudivuje tedy, že v roce

Tabulka 3: Ukazatele bydlení podle sociálních skupin v Praze v roce 1970 (v %)

Druh bytu	Dělníci	Zaměstnanci	Důchodci	Ostatní	Celkem
Jen obytná kuchyně	5,2	1,8	8,1	4,2	5,1
1 pokoj bez kuchyně	6,9	6,0	12,6	7,2	8,8
1 pokoj s kuchyní	41,1	24,0	46,5	36,0	36,9
2 pokoje	30,0	38,1	20,3	30,0	29,2
3 pokoje	13,7	23,8	9,3	17,5	15,7
4 a více pokojů	3,1	6,3	3,2	5,1	4,3
I. kategorie	29,3	49,6	16,7	34,7	31,8
III. kategorie	37,4	37,5	44,8	37,8	40,2
III. kategorie	12,5	6,1	14,8	10,6	11,1
IV. kategorie	20,8	6,8	23,7	16,9	16,9
Podíl družstevních bytů	7,5	16,0	1,4	8,5	8,2

Pramen: Sčítání 1970.

1970 se zalidněnost bytů v Praze převážně koncentruje okolo průměrné hodnoty (variační koeficient klesl na třetinu a průměrný počet osob na jednu místnost se přitom zřetelně snížil), a že v souvislosti s procesem sociální homogenizace katastrálních území se výrazně snížila závislost podílu dělníků a počtu osob na jednu místnost.

Obraz současné sociálně třídní diference bydlení je však poněkud zřetelnější, odhlédneme-li od hrubšího měřítka městské ekologie a vezmeme-li v úvahu rozložení sociálních skupin přímo do jednotlivých kategorií velikosti a kvality bytu (tabulka 3). I zde je zcela evidentní, že třídní bariéry v přístupu ke kvalitnímu bydlení byly zlikvidovány. S třídní homogenizací podmínek bydlení ovšem přetrvávají a tvoří se některé jiné sociální typy diferencí. V převážné míře se však jedná o diferenciační momenty způsobené zejména bytovou nouzí, která v tomto směru sehrála v Praze dvojí úlohu. Ač to zní možná paradoxně, jejím pozitivním momentem (samozřejmě v souvislosti s ostatními faktory, především s novým charakterem bytové politiky) bylo omezení nežádoucí cirkulace obyvatelstva na bázi tržního hospodaření s byty, čímž byla v podstatě znemožněna tvorba nové zónace Prahy, která by jistě přinášela řadu sociálně problematických rysů diferenciace bydlení. Výrazně negativním aspektem bytové nouze v rovině sociální diferenciace je ovšem určitá petrifikace jejích třídních rysů v dnešní nejstarší generaci. Likvidaci tohoto problému nelze vidět jen v přirozené změně obyvatelstva, která vždy s novou generací a tedy s vyššími aspiracemi na kvalitu bydlení s sebou přináší vlastní úsilí mladých domácností o případné zkvalitnění nevhodných bytů, ale směřují k ní také asanace plánované například na Žižkově a v Libni, kde je tento problém zřejmě nejtěživější.

Generační rozdíly, v nichž se sociálně třídní momenty prosazují vlastně až v druhé rovině, se však ukazují jako nejzávažnější faktor diferenciace bydlení i podle výsledků posledního sčítání. Pro-

jevuje se zejména v bydlení důchodců, jež je nejtěsněji spjata se starým bytovým fondem, tzn. převážně s malými byty nižších kategorií (příčemž je třeba vzít v úvahu i to, že postavení důchodců je v tomto směru v Praze nad celostátním průměrem). Tato generační diference bydlení se promítá částečně i do bydlení dělníků ve vztahu ke skupině zaměstnanců s vyšším podílem mladých domácností, to znamená domácností stěhujících se častěji do nových bytů. Ke generačním rozdílům v bydlení přispívá rovněž řada problémů životního cyklu rodiny, v němž právě v Praze dochází k vyhranějším situacím než v celostátních průměrech — ať bereme v úvahu míru nechtěného soužití nejmladších rodin či mladých manželství s příslušníky starší a staré generace, situaci rodin s větším počtem dětí apod. Odstraňování těchto diferenciačních linií a přesun rozdílných typů bydlení do pozitivních rovin diferenciace, odpovídajících spíše individuálním odlišnostem v aspiracích na způsob bydlení v závislosti na povaze práce, trávení volného času apod., bude zatím spojeno v daleko větší míře s řešením bytové nouze Prahy než s překonáváním vlastních sociálních mechanismů diferenciace bydlení v jejich poměrně sevřených hranicích a možnostech.

Jedním z diferenciačních momentů, jež se pohybují na rozhraní sociálních a generačně demografických charakteristik, je zřejmě sama družstevní forma výstavby a bydlení v Praze. Ukazuje se totiž, že její dřívější koncepce, zdůrazňující finanční podíl domácností na řešení vlastní bytové situace (i když v posledních letech i zde převládla sociální hlediska v přidělování bytů) v souvislosti s menší šancí na získání podnikových bytů ve skupině zaměstnanců a při donedávna poměrně nízkém podílu bytů státních, vyvolala právě ve skupině zaměstnanců značný přírůstek družstevních bytů a tedy výrazné zkvalitnění jejich bydlení, projevující se dnes v této sociální skupině nadprůměrně vysokým podílem větších bytů vyšších kategorií.⁸ V tomto směru lze však očekávat —

⁸ Podle výzkumu *Pražané o bydlení a výstavbě* bylo vzdělanostní složení respondentů bydlících v družstevních bytech vysoko nad průměrem — 65 % z nich mělo vysokoškolské nebo středoškolské

vzdělání. V pořadí druhým typem bydlení této vzdělanostní skupiny populace byly státní byty I. kategorie, postavené do roku 1945 (54 %).

spolu s posílením státní a podnikové výstavby a se zvýšenou intenzitou výstavby rodinných domků — postupné vyrovnávání mezi dělníky a zaměstnanci. Otázkou však zůstává, zda převládnutí sociálních hledisek při získávání družstevního bytu, způsobené nedostatkem stavebních kapacit, nesnižuje strop aspirací těch domácností, pro něž je tato forma bydlení finančně dostupná, ale nepřijatelná v případě dlouholetého čekání na byt. Domníváme se, že právě tyto i při finančních možnostech neuspokojené potřeby bydlení zprostředkovaně vedou ke společensky nekontrolovatelným cestám k dosažení bytu a tím k finančním přesunům mezi obyvatelstvem, například i za „přenechání“ bytu z družstevní výstavby.

Vyznačili jsme jen ty nejhrubší kontury sociálně třídní diferenciace bydlení v Praze na počátku sedmdesátých let. Nezbývá než položit otázku, zda by podrobnější statistické zpracování podmínek bydlení v Praze podle některých specifitějších kritérií (vzdělání, životní cyklus, imigrace⁹ aj.) nepřineslo informace o některých typicky „pražských“ problémech řešení bytové situace zejména v rovině sociální diferenciace, a zda by právě tyto informace nebyly jedním z klíčových momentů při vážení alternativ zdrojů a forem jejího řešení.

3. Úroveň bydlení domácností a bytová situace rodin s dětmi

Intenzita bytové výstavby a způsob realizace bytové politiky se ve svých důsledcích odrážejí ve vývoji bydlení domácností, kde specifickou oblastí zájmu jsou rodiny s dětmi. Úroveň bydlení rodiny a její perspektivy na získání vlastního bytu, úměrného její velikosti a stoupajícím nárokům na kvalitu bydlení, se nepochybně odráží jak v jejím vnitřním rozvoji, tak i ve společenské rovině, kde úroveň bydlení hraje mimo jiné roli limitujícího či stimulačního momentu populačního vývoje a

stává se rovněž významným politickým faktorem. Z těchto hledisek je třeba posuzovat situaci bydlení rodin v Praze, kde se vlivem nepříznivého vývoje v předcházejících obdobích nakupila řada závažných problémů. Jakkoli je již zřejmé, že na počátku sedmdesátých let došlo k zásadnímu obratu v intenzitě bytové výstavby a v řešení bytové tísně v Praze, pět let od posledního sčítání je ještě příliš krátkým obdobím pro realizaci radikálnějších změn v podmínkách bydlení domácností. O značné obtížnosti odstraňování těchto problémů svědčí právě vývoj v intercenzálním období 1961—1970, do jehož poloviny byl plánován rok vyřešení bytové tísně Prahy.

Ačkoli v průměrových ukazatelích (průměrná obytná plocha na osobu, průměrný počet osob na obytnou místnost apod.) se úroveň bydlení zvýšila,¹⁰ ve vlastních podmínkách bydlení domácností nedošlo v tomto desetiletí k významnějším změnám. Přírůstek domácností byl poněkud vyšší než čistý přírůstek bytů (kromě výkyvů v intenzitě bytové výstavby zde působilo i to, že stoupal počet náhradních bytů za odpad starého bytového fondu). V absolutním vyjádření to znamenalo zvýšení počtu domácností bez vlastního bytu, v relativním vyjádření pak stabilitu jejich podílu (v roce 1961 bylo v Praze bez vlastního bytu 63 tisíc domácností, tj. 17,9 %; v roce 1970 již 66 tisíc, tj. 17,1 %). Celková objektivní potřeba bytů se tak poněkud zvýšila a dosáhla více než jedné pětiny z celkové potřeby bytů v ČSR (obyvatelstvo Prahy tvoří ovšem jen 11 % obyvatelstva ČSR).¹¹

Soužití domácností v jednom bytě dosáhlo nadprůměrné hodnoty i ve srovnání s ČSSR a Praha zůstala v podmínkách bydlení domácností na posledním místě mezi českými kraji. Podíl bytů se dvěma a více cenovými domácnostmi dosáhl 15 %, u největších bytů se ovšem pohyboval okolo 50 %. Tuto situaci navíc

⁹ Je vcelku zřejmé, že imigrace působí jako závažný faktor diferenciace kvality bydlení. Poukazuje na to i výzkum *Pražané o bydlení a výstavbě*, podle kterého nejcharakterističtějším typem bydlení nových Pražanů jsou státní byty I. kategorie, postavené po roce 1945, a družstevní byty I. kategorie, typické zejména pro obyvatele Prahy, kteří se sem přistěhovali po roce 1960.

¹⁰ V této souvislosti je ovšem třeba vzít v úvahu

i skutečnost, že určitý podíl na tomto vývoji mělo i snížení průměrné velikosti bytových a cenových domácností způsobené nejen stárnutím pražské populace, ale i nepříznivým populačním vývojem, v němž se nesporně odrážely i nepříznivé podmínky bydlení mladých manželství.

¹¹ Údaje o objektivní potřebě bytů z publikace: *Sčítání lidu, domů a bytů. Hlavní město Praha* (1976).

přistřovala vysoce nadprůměrná hodnota nechtěného soužití (v průměru 76 %, u středně velkých bytů ovšem i přes 80 %), způsobená zejména sociálním složením pražské populace mladých domácností (nejmenší ochotu k soužití i v celostátním měřítku projevují domácnosti zaměstnanců), a v neposlední řadě i určité objektivně zakotvené vyšší normy městského způsobu bydlení, neboť na rozdíl od venkova je byt ve městě vlastně jediným „soukromým“ prostorem života domácnosti. Svědčí o tom mimo jiné i to, že podíl nechtěného soužití byl v Praze nejvyšší v rodinných domcích, kde je soužití často vázáno na vlastnictví či spoluvlastnictví a do značné míry usnadňováno vyšším standardem bydlení, zpravidla ovlivněným zahradou a větším užitným prostorem pro aktivity volného času.

Soužitím domácností v bytě vzniká celá řada problémů nejen v souvislosti s nadměrným zatížením pracovních (funkčních) částí bytu (kuchyně, příslušenství) a tedy s přenašáním některých jejich funkcí do obytných místností, ale i s výrazným snižováním standardu obytné plochy na osobu a s přelidněním obytných místností. Vezmeme-li jako kritérium přelidněnosti bytu průměrný počet osob na jednu místnost i obytnou plochu na jednu osobu (tzn. přelidnění ze dvou hledisek, a tedy více méně jeho akutní formu), potom podíl přelidněných bytů obývaných jen jednou domácností v Praze tvořil v roce 1961 7,2 % a v roce 1970 klesl na 5 %, ovšem u bytů se dvěma a více domácnostmi byl mnohonásobně vyšší (v letech 1961—1970 klesl z 41,8 % jen na 37 %).

Přestože tyto údaje vedou k závěru o potřebě intenzivnější bytové výstavby, vzniká otázka, zda neexistují určité vnitřní rezervy v zalidněnosti bytového fondu Prahy, zda pružnější hospodaření s bytovým fondem, stimuluji-li směny bytů v závislosti na životním cyklu domácností, by nebylo formou řešení přinejmenším těch nejkritičtějších případů. V tomto směru však v současné době vlivem určité společensky neřízené „tržní“ formy směny bytů, postihující po ekonomické stránce mladé domácnosti, dochází spíše k retardaci

směn. Existuje dokonce hypotéza, že redistribucí na bázi nedolidněných bytů obývaných jen jednou domácností by mohly být odstraněny všechny přelidněné byty s jednou domácností i část přelidněných bytů obývaných dvěma domácnostmi a podíl nedolidněných bytů by se snížil jen na polovinu.¹² Protože je v tomto případě jako kritérium přelidněnosti brána jen obytná plocha na osobu bez přihlídnutí k počtu osob na místnost (který hraje důležitou roli zejména v Praze, kde je značná část staršího bytového fondu charakterizována poměrně velkou obytnou plochou, ale malým počtem místností), domníváme se, že jde o názor příliš optimistický, nicméně v hrubých rysech svědčící o některých rezervách v obsazení bytového fondu, jehož optimální využití je z hlediska dané bytové situace více než žádoucí. Naznačuje rovněž, že bude nezbytné vytvářet podmínky pro pružnější hospodaření s byty (například změnou systému inzerce a využitím samočinného počítače), které by bylo jednou z cest, jak prostřednictvím určitých restrukturalizací v obsazení bytového fondu řešit alespoň ty nejožehavější problémy bydlení domácností v období před naplněním současné bytové potřeby Prahy.

Většina problémů bydlení domácností v Praze nabývá závažnějších subjektivních i objektivních rysů v bydlení rodin s dětmi. Často se poukazuje na problémy spojené se stárnutím pražské populace, a stejně často je tento trend spojován s bytovou tísni Prahy. Extrémně nízký průměrný počet dětí v pražských rodinách je pak vysvětlován jak stárnutím populace, tak bytovou tísni; uváženější analýzy připojují i faktory sociálně ekonomické. Vymanit se z bludného kruhu vzájemných vazeb je ovšem nesnadné, nejsou-li k dispozici jemnější sestavy ze sčítání lidu, které by i v případě Prahy při třídění bytové situace rodin s dětmi braly v úvahu stáří domácnosti, věk a vzdělání manželů apod. Analýza se tedy musí omezovat na některé obecnější hypotézy s omezenou platností, přičemž právě v tomto směru by bylo nezbytné poskytnout plánovacím a decizním orgánům spolehlivé závěry a

¹² Viz publikace *Sčítání lidu, domů a bytů. Hlavní město Praha, 1976*, s. 98—99.

Tabulka 4: Průměrný počet dětí v Praze v úplných rodinách podle velikosti bytu a soužití domácností

Velikost bytu	Průměrný počet dětí			Relace vůči průměru (ČSSR = 1)		
	Rodina bydlí			Rodina bydlí		
	samostatně	s další CD	celkem	samostatně	s další CD	celkem
Jen obytná kuchyně	0,34	0,54	0,35	0,58	0,49	0,50
1 pokoj						
bez kuchyně	0,36	0,45	0,37	0,61	0,58	0,61
1 pokoj s kuchyní	0,45	0,43	0,45	0,59	0,56	0,64
2 pokoje	0,86	0,49	0,79	0,75	0,65	0,73
3 pokoje	1,17	0,59	0,96	0,81	0,74	0,75
4 a více pokojů	1,29	0,70	0,92	0,88	0,81	0,80
Celkem	0,75	0,56	0,70	0,67	0,70	0,66

Pramen: Sčítání 1970 (přepočet)

informace, často s prognostickými intencemi.

U kvalitativních ukazatelů bydlení lze téměř jednoznačně tvrdit, že rodiny s dětmi bydlí v kvalitnějších bytech častěji než ostatní domácnosti, a že zde zřejmě neleží jádro jejich problémů bydlení. V koncentrované podobě lze však bytovou situaci domácností s dětmi vyjádřit podílem nevhodných bytů z hlediska jejich velikosti následujícím způsobem:¹³ za nevhodné byty lze považovat 1. byty obývané jednou i více domácnostmi, v nichž je vzhledem k počtu osob plně obývána i kuchyně; 2. byty, v nichž vzhledem k počtu osob chybí jedna nebo více obytných místností i při využití kuchyně jako obytné místnosti. Podle těchto celkem střízlivých kritérií se zejména v komparaci s ostatními velkými městy a celostátními průměry situace rodin s dětmi v Praze jeví jako značně nepříznivá (a ve srovnání s bezdětnými rodinami mnohonásobně horší). Podíl těchto velikostně nevhodných bytů v Praze dosáhl 31 % bytů úplných rodin s dětmi (u bytů rodin bezdětných tvořil jen 4 %).¹⁴ Ve srovnání s průměrem v ČSR (21 %), v Ostravě (12 %), v Brně (20 %) a například v Bratislavě (22 %) je situace úplných rodin s dětmi v Praze evidentně nejhorší.

Při podrobnější analýze dat ze sčítání 1970 jsme dospěli k názoru, že hypotéza

o retardačním vlivu bytové tísně na počet dětí v Praze je do značné míry opodstatněná, ačkoli ji samozřejmě zdaleka nelze považovat za vyčerpávající vysvětlení. Ukázalo se totiž (viz tabulka 4), že se průměrný počet dětí, jehož hodnota je v Praze u nejmenších bytů přibližně poloviční vůči celostátnímu průměru (0,35 : 0,62), při zvětšování bytu postupně zvyšuje a u největších bytů téměř dosahuje hodnoty celostátního průměru (0,92 : 1,15). U větších bytů potom ovšem existuje prokazatelná závislost počtu dětí na soužití domácností (u malých bytů, kde rodina bydlí samostatně, je nízký průměr počtu dětí ovšem zřejmě způsoben vyšším podílem domácností důchodců; vyšší průměrný počet dětí ve stejné velikostní kategorii bytů, kde bydlí dvě cenové domácnosti, zřejmě plyne ze soužití dvou generací, přičemž pro mladší z nich — zpravidla již s vlastními dětmi — je bydlení s rodiči více či méně dlouhým obdobím čekání na vlastní byt).

Přestože tedy v uvedených údajích interferují přinejmenším faktory dvojího typu: a) rodiny ve špatných bytových podmínkách se rozhodují pro menší počet dětí; b) rodiny s větším počtem dětí mají zpravidla větší naději na přidělení většího bytu, lze při signifikanci zmíněného trendu a s uvážením nedostatku větších bytů v Praze považovat tuto hypotézu za nosnou, a nezbývá než usilovat o její zpřes-

¹³ Vycházíme zde z klasifikace a výpočtů FSÚ, uvedených ve studii *Situace v bydlení se zvláštním zřetelem k bydlení rodin s dětmi* (1973).

¹⁴ Významný rozdíl nenalézáme jen mezi situací rodin s dětmi a bezdětných rodin, ale i v porovnání

úplných a neúplných rodin s dětmi. Situace neúplných rodin je ještě nepříznivější (v Praze bylo 54 % bytů, v nichž bydlí neúplné rodiny, z daného hlediska nevhodných).

nění v závislosti na možnostech zpracování některých dalších znaků ve sčítání 1970.

4. Spokojenost s bydlením a aspirace

Objektivní bytová situace Prahy se přirozeně promítá i do vědomí jejích obyvatel. V něm se nejen koncentrují do nejzávažnějších ohnisek hodnocení nedostatky bytového fondu v Praze, ale tvoří se zde i aspirace na bydlení, představy o jeho žádoucích formách, důležité pro posuzování stanovených hranic budoucí potřeby bytů i alternativ jejího uspokojování. Odpověď na řadu otázek tohoto typu poskytuje výzkum *Pražané o bydlení a výstavbě*, realizovaný rok po posledním sčítání lidu a umožňující tak paralelně k analýze objektivních parametrů bydlení a jeho sociálních souvislostí vyznačit i základní rysy jeho subjektivního hodnocení.¹⁵

Polovina Pražanů hodnotí svou bytovou situaci jako vyhovující, druhá polovina se rovnoměrně dělí na nespokojené s bydlením a na ty, kteří jsou zatím v této otázce indiferentní. Méně příznivě se ovšem situace jeví tam, kde jde o touhu po změně bytové situace; zde se totiž — mizí-li důvody rezignace — hranice aspirací posunují výše: téměř třetina Pražanů by chtěla svou bytovou situaci změnit okamžitě, další necelá třetina v budoucnu. Jaké jsou hlavní subjektivně zdůrazňované příčiny této nespokojenosti obyvatel Prahy s jejich bydlením?

Z výsledků výzkumu vyplynulo, že Pražané velmi ostře rozlišují mezi tím, *jak* bydlí, a tím *kde* bydlí, a že pro celkové hodnocení jejich bytové situace je zatím rozhodující to, *jak* bydlí, zatímco faktor polohy bytu vstupuje do celkového hodnocení jen málo a působí tak, že nezeslabuje nespokojenost, avšak o něco zvyšuje spokojenost.

Vnitřní struktura celkového hodnocení i vyšší váha parametrů bytu samého subjektivně vyjadřují pořadí naléhavosti objektivních problémů bytové situace Prahy. Stejně je tomu i v pořadí důležitosti *vnitřních parametrů bytu*, kde celkové hodnocení bytové situace je nejvíce spjato s ve-

likostí bytu z hlediska počtu bydlících osob, dále s účelností uspořádání místností v bytě, a teprve potom s vybavením bytu a pocitem soukromí. K těmto vnitřním kvalitám bytu se potom ještě váží některé širší souvislosti, jako je vybavení domu, nájemné, kvalita životního prostředí (čistota domů a ulic, ticho a dostatek zeleně), jejichž váha je však již daleko menší a rozhodující působení předchozích faktorů nijak podstatně neovlivňuje.

Ve faktoru *polohy bytu* jsou obsaženy navzájem značně propojené charakteristiky ekologie bydlení (možnost návštěv kulturních zařízení, možnost dostat se rychle a pohodlně do zaměstnání a do centra, možnosti pohodlného nákupu v nejbližším okolí), které ovšem ani samostatně, ani souhrnně do hodnocení bytové situace nevstupují.

Vyjadřuje-li tato logika hodnocení bytové situace naléhavost objektivních problémů bydlení v Praze, kde skutečně klíčovým problémem je relativní velikost bytu a jeho „pokojevost“ a teprve potom kvalita bytu daná jeho vybavením, lze samozřejmě s postupným uspokojováním těchto primárních potřeb bydlení očekávat zvyšování nároků a tedy i posun váhy hodnocení na širší obytné prostředí, na relativní blízkost pracoviště a centra (určovanou zejména kvalitou dopravy), na možnosti rekreace v bezprostředním okolí apod.

Zajímavé je ovšem i to, do jakých typů bytu se koncentrují negativní a pozitivní hodnocení. *Nejpříznivěji je hodnoceno bydlení v rodinných domech postavených po roce 1945*, a hned na druhém místě jsou *starší rodinné domy* postavené v letech 1930—1945. Byty v nich vyhovují z hlediska velikosti, účelnosti, uspořádání, novější z nich i z hlediska vybavení a pocitu soukromí; u obou těchto typů bydlení se však setkáváme s určitou nespokojeností s možnostmi nákupu v nejbližším okolí. Toto pozitivní hodnocení, vyjádřené i minimem přání změnit bytovou situaci, plyne z objektivně vhodných parametrů bydlení zejména v novějších rodinných domech, kde nacházíme většinou dvoupo-

¹⁵ Výzkum byl realizován Ústavem pro výzkum veřejného mínění CSAV v prosinci 1971 (sběr dat)

na reprezentativním souboru pražské populace starší 18 let (1080 osob vybraných kvótní metodou).

kojové až třípokojové byty, ale často i byty čtyřpokojové, a protože typická je zde čtyřčlenná domácnost, dosahuje tento typ bydlení nejvyšší obytné plochy na osobu. Oba tyto typy se však na všech bytech i obyvatelích Prahy podílejí jen 8 %.

Stejně málo zastoupen (9 %) je i další atraktivní typ bydlení — družstevní byty I. kategorie. Vysoký průměr jejich hodnocení zahrnuje ovšem i nejvyšší heterogenitu — jsou oceňovány pro svou velikost a účelnost uspořádání, negativně je však hodnoceno nájemné a poloha těchto bytů nevyhovuje ani v jednom z hledisek: je vyjadřována malá spokojenost s dopravou do zaměstnání i do centra, s nákupními možnostmi v blízkém okolí i s kulturními možnostmi.

Určitý průměr představují státní byty I. kategorie, u nichž spokojenost plyne z účelnosti uspořádání a úrovně vybavení, přičemž u starších z nich (postavených do roku 1945) vyhovuje i blízkost centru a kulturnímu životu. Je to po družstevních bytech druhý výrazný typ bydlení pražských středoškoláků a vysokoškoláků. Připojíme-li k nim i státní byty II. kategorie, které jsou již poněkud pod průměrem v hodnocení, získáme převažující typ bydlení Pražanů, kterých zde bydlí téměř polovina. Zatímco průměrná spokojenost s bydlením ve starších bytech II. kategorie (postavených do roku 1930) vyjadřuje spíše kladné hodnocení polohy (blízkost centra a zaměstnání, možnosti nákupu a kulturního života), novější z nich jsou na úrovni průměru spíše v důsledku značné diferencovanosti v hodnocení jednotlivých faktorů. Nijak nepřekvapuje, že jako nejhorší je hodnoceno bydlení ve státních bytech III. a IV. kategorie, a jen o málo spokojenější jsou Pražané s bydlením v nájemních bytech v soukromých domech.

Je-li spokojenost s bydlením v Praze značně diferencována objektivními podmínkami, o to méně ji diferencují faktory sociální. „Staré“ a „nové“, kvalitní a nekvalitní bydlení v Praze není totiž — až na některé demografické souvislosti — spojeno s výraznými sociálními typy. Navíc bytová situace Prahy jen stěží umož-

ňuje manifestaci specifitějších sociálních potřeb bydlení, které by výrazněji ovlivnily i sociální diferenciaci v hodnocení současné bytové situace. Z demografických hledisek však vystupuje jako hlavní faktor diferencovaného hodnocení věk; zatímco sociální skupina důchodců, tj. generace, která bydlí objektivně nejhůře, je poměrně nejspokojenější se svým bydlením (35 % důchodců považuje své bydlení za „velmi vyhovující“), nejmladší jsou naopak nejnespokojenější (ve věkové skupině 18—34 let bylo 50 % odpovědí „velmi nevyhovující“). Nespokojenost mladých s bydlením zobrazuje především diferenciaci na „bydlící“ a „nebydlící“. Nebydlící (tzn. ti, kteří jsou fakticky členy spolebydlící domácnosti) představují nejnespokojenější skupinu, zahrnující nejmladší rodiny, mladá manželství i ještě svobodné dospělé děti. Je přirozené, že právě tato skupina velmi intenzívně vyjadřuje přání svou bytovou situaci změnit.

I přes tíživou bytovou situaci se v Praze zformovaly poměrně vysoké aspirace, vyjádřené v představě současného žádoucího bydlení. Jsou to právě aspirace mladých, které vysoko přesahují současné a v blízké budoucnosti možné zdroje jejich naplnění. Jestliže v průměru by si přálo třípokojový byt 39 % Pražanů, mladí (do 35 let) jej vyžadují v 55 % a v dalších 27 % by si přáli čtyři pokoje. Ukazuje se, že aspirace na velikost bytu se při zhoršování podmínek dokonce zvyšují: ti, kteří bydlí v bytech s největším počtem osob na jednu místnost, vyslovují i nejvyšší nároky na velikost žádoucího bytu. Propojením těchto dvou faktorů, tzn. vysokých aspirací mladých a vysokých nároků těch, kteří dnes bydlí nejhůře (kromě nejstarší generace), vzniká značná disproporce mezi současnou velikostní strukturou bytového fondu v Praze a takovou jeho strukturou, která by vyjádřené představy o dobrém bydlení uspokojila. Podíl jednopokojových bytů na bydlení v Praze by musel poklesnout z 35 % na 6 %, dvoupokojových ze 40 % na 26 %, ovšem u třípokojových bytů by se musel zvýšit z 19 % na 40 %, a u bytů čtyřpokojových a větších by mu-

selo dojít dokonce ke zvýšení ze 6 0/0 na 28 0/0.¹⁶

Připočteme-li k tomu, že podíl soužití rodičů a dospělých dětí by musel poklesnout z 15 0/0 (podle sčítání 1970) na 7 0/0 (ovšem jen v případě dostatečně velkého bytu), dostáváme se s požadavkem zhruba třetiny Pražanů změnit svou bytovou situaci daleko za hranici možností perspektivní změny velikostní struktury bytového fondu i nad objektivně stanovenou potřebu bytů (objektivní potřeba bytů byla v Praze v roce 1970 odhadnuta na 50 tisíc bytů, ve výzkumu byla její horní hranice určena na 60 tisíc bytů).

* * *

Demokratický princip saturace potřeby bydlení v socialistické společnosti právě pro svůj základní rys, jímž je homogenizace podmínek bydlení na vysoké kvalitativní úrovni jak z hlediska sociálně třídního, tak z hledisek demografických a územních, klade nesmírně vysoké nároky na intenzitu bytové výstavby. Realizace tohoto principu v našem hlavním městě navíc byla a je úzce spojena s celospolečenským vývojem bydlení, ve kterém byly v poválečném vývoji odstraňovány značné územní diference.

Jestliže v předcházejících etapách rozvoje Prahy byly poměrně úspěšně řešeny základní problémy hluboké třídní diferenciace bydlení plynoucí z převzatého předválečného bytového fondu, vystupovaly do popředí stále naléhavěji problémy narůstajícího nedostatku bytů, jehož příčinou nesporně byl i nezbytný systém priorit ve výstavbě socialistické společnosti.

V souvislosti s úspěšným vyrovnáváním podmínek bydlení v českých zemích a na Slovensku a s dynamickým zkvalitňováním bytového fondu na venkově vystupuje situace Prahy jako naléhavý společenský problém, stojící v popředí zájmu stranických a státních orgánů a již nyní soustřeďující velkorysý a s minulostí zcela nesrovnatelné investice. Specifickým ry-

sům bydlení v hlavním městě musí odpovídat i cesty řešení tohoto problému. Praha má značný podíl starého bytového fondu. Soustředíme-li se jen na novou výstavbu bez rozsáhlejších asanací ve středu města a v jeho okolí, může Praha znovu překročit práh směrem k negativní zónaci města. V současné době je třeba co nejrychleji uspokojit požadavky „nebydlících“ a likvidovat krajní přelidněnost; ale záhy s uspokojením těchto potřeb se zvýší nároky na kvalitu, estetické hodnoty i širší prostředí bydlení. Aspirace Pražanů na bydlení naznačují, že nároky obyvatel velkoměsta na velikost bytu i na jeho kvalitu jsou vyšší a rozmanitější, než bychom mohli odhadovat z celostátních průměrů.

Má-li tedy nejen být řešena tíživá bytová situace, ale současně uspokojovány nynější i perspektivní potřeby bydlení v Praze, bude nezbytné prohlubovat diferenciaci ve velikosti a členitosti bytů, zvolit širší škálu typů zástavby, uplatňovat ve výstavbě postupy a materiály, které by dovolovaly stavět variabilní byty s možností jejich vnitřních změn v souvislosti s životním cyklem, stavět byly adaptabilní podle individuálních zájmů apod. Zde je třeba vycházet i z toho, že ve velkoměstě je byt mnohem důležitějším prostorem formování a realizace lidských potřeb než v malých obcích, že v bytě se odehrává větší část života rodiny a rozvíjí se širší paleta činností. Tato tendence se může perspektivně dále posilovat, a pokud odpovídající potřeby nebude s to saturovat městský byt, bude hledáno jejich uspokojení mimo, například v rámci druhého bydlení.

Nezbytnost intenzivní bytové výstavby v Praze neplyne jen z naléhavosti postupného uspokojování rychle se rozvíjející potřeby bydlení v souladu s rozvojem a uspokojováním ostatních potřeb, ale i z toho, že bytovou výstavbou a řešením tíživé situace bydlení lze v některých směrech zajistit Praze příznivější podmínky pro její demografickou, sociální i ekonomickou

¹⁶ Podle sčítání byla v roce 1970 velikostní struktura bytového fondu v Praze následující: 1 pokoj 50,8 % bytů, 2 pokoje 29,8 %, 3 pokoje 15,3 %, 4 a více pokojů 4,1 %. Ve výzkumu bylo samozřejmě bydlení zjišťováno u jedinců, tj. bylo značně podhodnoceno zastoupení malých bytů: 1 pokoj 34,5 %, 2 pokoje 39,9 %, 3 pokoje 19,4 %, 4 a více pokojů 6,2 % jedinců. Srovnání reálné a žádoucí struktury

bytového fondu se tedy musí pohybovat na bázi dat zjištěných výzkumem. Bude tedy v podstatě vyjadřovat nikoli žádoucí strukturu bytového fondu, ale spíše podíly bydlení v jednotlivých velikostních kategoriích bytů, předpokládáme-li, že jedinec vyhoví současně i za svého nynějšího či budoucího partnera.

репродукции и послит и její atraktivitu jako hlavního města.

Literatura

1. Boháč, A.: *Hlavní město Praha. Studie o obyvatelstvu*. Praha, SÚS 1923.
2. Musil, J.: *Demografická a sociálně hygienická struktura Prahy a některých jiných českých měst*. Disertační práce. Praha 1959.
3. Musil, J.: *Sociologie bydlení*. Praha, Svoboda 1971.
4. *Pražané o bydlení a výstavbě*. Výzkumná zpráva ÚVVM ČSAV. Praha 1972.
5. *Sčítání bytů ve větších městech Republiky československé v roce 1921*. Praha, SÚS 1929.
6. *Sčítání bytů ve větších městech Republiky československé v roce 1930*. Praha, SÚS 1935.
7. *Sčítání lidu, domů a bytů 1970*. Československá statistika, Praha, FSÚ 1974.
8. *Sčítání lidu, domů a bytů*. Hlavní město Praha, Městská správa ČSÚ, Praha 1976.
9. *Situace v bydlení se zvláštním zřetelem k bydlení rodin s dětmi*. Zprávy a rozborů FSÚ, Praha, FS 1973.
10. *Statistická zpráva hlavního města Prahy za léta 1919—1920*. Statistická komise hl. m. Prahy, Praha 1924.
11. *Statistická zpráva hlavního města Prahy za léta 1930—1933*. Praha, Statistický úřad hl. m. Prahy 1937.

Резюме

Матеев П.: Социологические аспекты развития жилищных условий в Праге

На состояние жилищных условий современной Праги (разработке этого вопроса посвящена подробная концепция перестройки города) оказали воздействие два фактора: наследие капиталистического прошлого и неравномерность послевоенного развития жилищного строительства. В результате этого жилищные условия Праги отражают довольно неблагоприятную структуру жилищного фонда, что касается его «возраста» и объема.

Одной из главных задач социалистического развития Праги было упразднение классовой дифференциации и социального размежевания жилищных условий. Несмотря на относительно низкий прирост квартир, послевоенное развитие существенным образом изменило тип дифференциации жилищных условий — произошло сдвиг от классовой дифференциации к преобладанию некоторых демографических различий. Одновременно решался вопрос недостатка квартир, ликвидировались энклавы недоброкачественных жилищ и реконструировалось историческое ядро города. Но все же, по сравнению с другими городами, в Праге насчитывается наивысшее число семей без собственной квартиры, наблюдается наибольшая интенсивность нежелательного сожительства

трех поколений и весьма неблагоприятная обстановка, что касается стандарта жилищной площади многодетных семей.

Однако, несмотря на некоторые проблемы, связанные с недостатком квартир, пражане предъявляют довольно высокие требования к жилищным условиям. Эти запросы, с одной стороны, обостряют современную нужду в квартирах, но с другой стороны, подталкивают некоторые решения как их удовлетворить, в особенности, что касается желательной расчлененности квартир, форм строительства и т. п.

Удовлетворение спроса на квартиры в Праге должно происходить в соответствии со специфическими условиями столицы. Оказывается, что упор на строительство микрорайонов на окраине города, не сопровождающееся обширной реконструкцией жилищного фонда, снова бы мог оживить некоторые элементы зональности города в вопросе качества жилища. К некоторому улучшению жилищных условий в Праге могла бы привести и более эффективная политика в области жилищного хозяйства. Первоочередной задачей, однако, является повысить интенсивность жилищного строительства и обеспечить таким образом более благоприятные условия для демографического, социального и экономического воспроизводства Праги.

Summary

Matějů P.: Sociological Aspects of Housing Development in Prague

It is both the inheritance of Prague's capitalist past and certain problems connected with the uneven post-war development of housing construction that project themselves into the present housing situation. In consequence of both these factors, habitation in Prague is considerably affected by the relatively unfavourable age and size structure of the housing fund.

The abolishment of class differentiation and social segregation in the area of housing has been one of the fundamental tasks of the socialist development of Prague. Notwithstanding the relatively small increase in the number of flats, post-war development has substantially changed the type of differentiation in housing from class differentiation to the predominance of certain demographic differences. At the same time, the housing shortage has been gradually solved, enclaves of lower-quality habitation have been wiped out and the historical core of the city subjected to reconstruction. In comparison with other towns, however, it is in Prague that we can find the greatest number of households lacking their own flats, the highest level of unwanted cohabitation of three generations, and a most unfavourable situation as concerns the areal standard of habitation in case of families with more children.

In spite of problems connected with the housing shortage, the inhabitants of Prague manifest relatively high aspirations as far as habitation is concerned. These aspirations not only increase, to some extent, the contemporary need of flats but also indicate some possible forms of its satisfaction — especially as regards the desirable layout of flats, possible forms of housing construction, etc.

Of course, the need of housing in Prague must be satisfied in compliance with the specific conditions of the capital. It is becoming evident that a concentration on the construction of new housing estates on the city's

outskirts without simultaneously actualizing a large-scale renewal and redevelopment of the old housing fund might revive some elements of the city's zonation in the quality of housing. Also a more flexible housing policy and a more efficient system of flat economy could contribute to a certain improvement in the housing conditions of Prague. It is, however, a task of primary importance to maintain and to increase the intensity of housing construction and thus to secure more favourable conditions for the demographic, social and economic reproduction of Prague.